

ظرافت‌های علمی و ادبی آیهٔ ارضاع

امیر حمزه سالارزایی

استادیار دانشکدهٔ الهیات، دانشگاه سیستان و بلوچستان

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۲/۲۰ - تاریخ پذیرش: ۱۳۸۹/۵/۱۵

نویسنده در این مقاله به تناسب توانایی خود و به کمک روایات و یافته‌های بسیار شگفت‌انگیز پزشکی، موفق به استخراج دوازده نکتهٔ زرین از آیهٔ ۲۳۳ سورهٔ بقره (آیه ارضاع) گردیده که بدون شک برداشت‌های این آیه، حداقل برای عرضه به دنیای نوین حقوق خانواده، بسیار مؤثر خواهد بود.

از این آیهٔ شریفه، نکته‌های مزبور از باب تعدد دالّ و مدلول و حتی وحدت دالّ و تعدد مدلول قابل استفاده است. افزون بر این، به چند پرسش ظریف و در عین حال دارای آثار فقهی و حقوقی، به طور استدلالی پاسخ داده شده است.

بر اساس مفاد این آیه، قوانین خانواده براساس حقوق فطری و طبیعی استوار شده است، نه بر روال حقوق موضوعه و قرارداد ناپایدار بشری.

یافته‌های شگفت‌انگیز پزشکی و عزم جدی سازمان بهداشت جهانی در خصوص ضرورت تغذیهٔ ارزان، پاک و پیشگیرانهٔ شیر مادر از انواع بیماری‌های خطر آفرین جسمی و روانی مادر و فرزند، مؤیدی بر مفاهیم بلند موجود در آیهٔ ارضاع است.

براینده یافته‌های این مقاله، اثبات لزوم شیردهی به مدّت بیست و یک ماه به حکم اولی فقهی و آن هم از باب ضرورت عقلی و سمعی جلب منفعت و دفع ضرر و نیز از باب وصل و تشریک و تناسب حکمی، میان معطوف و معطوف علیه است.

کلید واژه‌ها: تضارّ، والدات، تکلیف، حق، شیرخوار، تناسب.

طرح مسئله

مادر (والده) به شیرخوار به عنوان ستم در برخی روایات، آیا باز هم می‌توان استدلال کرد که شیر دادن مادر به شیرخوار در طول مدت بیست و یک ماه واجب نباشد؟

چرا کلمهٔ «الوالدات» به کار رفته و کلمهٔ زوجه یا کلمهٔ امّ استعمال نشده

پرسش اساسی این است که باتوجه به یافته‌های شگفت‌انگیز علم پزشکی، روان‌پزشکی و روان‌شناسی به معنای عامّ آن مبنی بر حیاتی بودن شیر مادر، همین‌طور چند تأکید متتابع شکلی و محتوایی قرآن، و نیز تلقّی ترک شیردهی

است؟

آیه قبل داشته باشد. بنابر این، از جهتی عطف و از جهتی استیناف است.

و نیز چرا از باب مفاعله ماده «ضرر» استفاده گردیده است؟

الف - «الوالدات»

داخل شدن «ال» بر جمع، مفید استغراق حکم بر آحاد تحت آن موضوع است؛ یعنی به تعداد افراد عام، حکم مستقل وجود دارد. هر کس که بر او «والده» صدق کند، به طور خاص به گفته مرحوم آخوند خراسانی، مستوعب در این حکم خواهد بود. این که دلالت عموم در این حالت، به وضع برگردد و یا به مقدمات حکمت، ثمره چندانی برای بحث ما ندارد.^۳

آیا دلالت سیاقی فرازهای آیه به حکم اولی، وجوب شیردهی (ارضاع) بر مادر را نمی‌رساند؟
مدعای نویسنده (برخلاف رأی مشهور)، از نظر حکم اولی تکلیفی، وجوب و از نظر حکم وضعی، رخصت است، و این پژوهش در خصوص اثبات مدعا به صورت توصیفی است. به گفته متدلوزیست‌ها تحقیق توصیفی، یعنی توصیف عینی، واقعی و منظم یک موقعیت یا یک موضوع^۱.

شرح مفردات کلیدی آیه ارضاع

این که در افتتاح آیه از کلمه امّ یا زوجه استفاده نشده، شاید اشاره به این نکته شگفت‌انگیز باشد که حتی زمانی را که زایمان حامل به طریق رحم اجاره‌ای بوده و شیر آن‌ها عاریه‌ای است و تغذیه شیرخوار به آن بستگی دارد نیز دربرگیرد؛ به‌رغم این که والده، مادر واقعی شیرخوار هم محسوب نمی‌شود. حتی زنانی را که دریافت‌کننده جنین هستند را هم دربرمی‌گیرد. هر چند این‌ها مادر نیستند، ولی والده به آنان

«و» در «الوالدات» هم عطف و هم استیناف تلقی شده است؛ به نظر می‌رسد با توجه به این که در گونه‌ای از عطف تغایر در معنی و اشتراک در اعراب مطرح است.^۲ به لحاظ حکم فقهی، نسبت به آیه پیشین، یک موضوع و حکم جدید با عنوان ارضاع مطرح باشد و با این حال، نیم‌نگاهی هم به مفهوم

^۱ عزت الله نادری و مریم سیف نراقی، روشهای

تحقیق در علوم انسانی، ص ۷۲.

^۲ بنگرید به: شرح ابن عقیل، ج ۲، ص ۲۲۵.

^۳ آخوند خراسانی، کفایة الاصول، ص ۲۵۴؛ حسن ابن زین الدین، معالم الاصول، ص ۱۰۶.

اطلاق می‌شود. البته از نظر طبّی میان رحم اجاره‌ای و دریافت کننده جنینی که به زوجین اهدا می‌شود و زوجین در فرایند بارداری و باروری نارسایی دارند، تفاوت وجود دارد.

رضع و الرّضع، مصدر رضع من الثدي، شرب اللبن منه، امتص ثديها او ضرعها، اذا مص اللبن من الضرع.

الرضاعة: الاسم من الرضاع او الارضاع^۱، به نظر می‌رسد کاربرد اسم مصدر که حاصل و چکیده مصدر است، آیه به اصل و جان مطلب که حاکی از اهمیت فوق العاده محصول عمل است، توجه دارد. بنابراین، اگر نوزاد با امتصاص و امتساس پستان مادر شیر نخورد، وظیفه مادر که ارضاع باشد، عملی و متحقق نشده است.

ب - «اولادهن»

اضافه اختصاصی مفعول به «اولادهن»، موجب تهییج وجدان اخلاقی مادران نسبت به دلبندان آنان می‌شود. به جای این که بفرماید: «والوالدات یرضعن الاولاد»، هر چند در این صورت «ال» می‌توانست بدل از مضاف‌الیه محذوف

^۱ بنگرید به: النهایة؛ المعجم الوسیط؛ لسان العرب، ذیل ماده رضع.

(هن) باشد، اما تعبیر «اولادهن» اثر روحی - روانی بیشتری در ادای وظیفه مادری می‌تواند داشته باشد.

هم‌چنین می‌تواند مشعر به این نکته باشد که بر اساس روند طبیعی و سازنده و در عین حال عادلانه، از باب «وضع الشيء فی موضعه و اعطاء کلّ ذی حقّ حقه»، بیشترین سازندگی در سلامت مادر و فرزند، در شیردهی هر مادر به فرزند خودش نهفته است^۲.

^۲ شیر مادر محافظ کودک در مقابل عفونت‌هاست. شیر مادر یک سیستم ایمنی کامل را تشکیل می‌دهد و کودک را در مقابل عفونت‌های میکروبی، ویروسی، انگلی و قارچی محافظت می‌کند که شامل فاکتورهای ایمنی اختصاصی و فاکتورهای حفاظتی غیر اختصاصی است. (راهنمای حمایت از تغذیه با شیر مادر، ص ۲۰)

در کتاب بسیار مهم و منبع اصلی تغذیه با شیر مادر برای پزشکان فوق تخصص نوزادان، یعنی American Academy of Pediatrics (Breastfeeding Handbook for Physician)

چنین آمده:

Benefits of Breastfeeding for the Infant;
Breastfeeding provides a number of physical and biochemical barriers against to enhance the infants host defenses (tabel2-3)

tabel2-3. HUMAN MILK MAY PROTECT AGAINST MANY DISEASES IN CHILDHOOD

Acute disorders
Diarrhea
Otitis media
Recurrent otitis media
Respiratory infections
Urinary tract infection
Necrotizing enterocolitis

شگفت‌انگیزی در آرامش سازمان روانی - عاطفی طرفین دارد و این خود سرمایه اولیه سلامت جسم و روان مادر و فرزند و به تبع آن در خانواده‌ای است که مادر پناهگاه عاطفی آن است. (برای برخی مستندات این اقوال و سایر موارد بنگرید به موارد مندرج ذیل، در منبع لاتین پزشکی پیشگفته).

Effect on Bone Density. Losses in bone density (approximately 5%) are seen during lactation, with remineralization occurring during weaning. Increased calcium supplementation beyond the normal intake doses not prevent bone mineral loss.

Economic impact of Breastfeeding

The economic advantage of breastfeeding can be calculated at the personal and national levels. The obvious personal advantage is in the saving accrued by not purchasing infant formula, a figure conservatively estimated to range from \$750 to \$1,200 per year.

From the perspective of the national economy, the expected saving for infants in the US Supplemental Nutrition program for women, infants, and children (WIC) who were breastfed exclusively for 6 months would be estimated to be more than \$950 million annually in 1997 compared with not breastfeeding for 6 months. These savings would come from a combined reduction in household expenditure for formula, as well as reduction in health care expenditures.

2. **Weight loss** postpartum may be facilitated in breastfeeding women. Several studies indicate that the greatest effect on Weight loss occurs when the duration of breastfeeding exceeds 6 months.

Bonding and stress Reduction. Psychological advantages to breastfeeding are obvious it creates a quiet time for the nursing mother and fosters bonding. Human data show decreased levels of steroid hormones in lactating women.

Amenorrhea/Birth Spacing. Exclusive breastfeeding delays the resumption of normal ovarian cycles and the return of fertility in most mothers.

Cancer Prevention. Breastfeeding has been shown to decrease the risk of breast cancer. The relative risk of premenopausal breast cancer was significantly reduced in women who,

Septicemia
Bacterial meningitis
Infant botulism
Hospitalizations
Postneonatal infant mortality
Sudden infant death syndrome
Chronic disorders
Insulin – dependent diabetes mellitus (type 1)
Non – insulin - dependent diabetes mellitus (type 2)
Celiac disease
Childhood disease
Crohn disease
Childhood cancer
Lymphoma
Leukemia
Hodgkin disease
Allergy
Asthma
Obesity and overweight
Hypercholesterolemia

شیر دادن مادر تنها برای فرزند، حیاتی و مفید نیست، بلکه آثار جسمی و روانی بسیار سودمندی برای مادر نیز دارد؛ زیرا

الف. وقتی مادر نوزاد خود را شیر می‌دهد عادت ماهیانه و به دنبال آن تخمک گذاری او به تأخیر می‌افتد و در نتیجه حاملگی بعدی و زود هنگام به ندرت اتفاق می‌افتد.

ب. در پی تحرکاتی که با شیر خوردن از نوک پستان مادر صورت می‌گیرد، انقباضات پی‌درپی رحمی اتفاق افتاده و موجب جمع شدن سریع‌تر رحم گردیده، از خونریزی غیر متعارف و کم خونی مادر پیشگیری می‌کند.

ج. مادران شیرده، چربی ذخیره شده دوران حاملگی را که برای ساختن شیر اتفاق افتاده زودتر از دست داده، دچار کاهش وزن مثبت می‌شوند و نیز زودتر اقدام‌های مرتبط به حالت طبیعی برمی‌گردند.

د. ریسک ابتلا به بیماری سرطان رحم و پستان در مادران شیرده کمتر از زنان دیگر است.

ه. هم‌آغوشی مادر و کودک تأثیر مثبت و

آوردن تابع (صفت) برای متبوع و موصوف «حولین»، ضمن این که بیانگر صراحت و رفع ابهام و تسامح بیش از یک سال و ورود به بخش قابل توجهی از سال دوم است، بر تکمیل امر شیردهی نیز تأکید دارد.

«حولین کاملین»، بیانگر این نکته مهم است که به صورت تکوینی در زیر ساخت سلامت جسم و روان کودک شیرخوار، دو سال تمام مؤثر است و هر مقدار کم گذاشته شود به همان نسبت، به زیان طفل است. از سوی دیگر این که حداقل بیست و یک ماه شیر دادن واجب باشد علاوه بر روایاتی که بر آن دلالت دارند، در دو روایت به ترتیب چنین آمده است:

قال ابو عبدالله عليه السلام: «الفرض فى الرضاع احد و عشرون شهراً، فما نقص فهو جور على الصبي»^۲، هم چنین به دلیل جمع جبری دو آیه شریفه یعنی آیه ارضاع (بقره/۱۳۳) مندرج در مقاله و آیه ﴿و حَمَلُهُ و فِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا﴾ (احقاف/۱۵) یعنی وقتی در دوران حمل و شیردهی سی ماه لحاظ شده، علی القاعده پس از کسر نُه ماه بارداری از

ج - «حول»

این که به جای ظرف زمانی «سنة»، که بیشتر در میان عرب متعارف است، از «حول» که مرادف آن است استفاده شده، مشعر به یک حکمت مضاعف می باشد، و آن هم بیانگر معنای آن به آن زمانی است که هم به تغییر و ضعف شیرخوار و هم به ادای وظیفه لحظه ای مادر اشاره دارد؛ از این روست که محی الدین الدرویش ذیل آیه یاد شده در بحث «اللغه» می نویسد: «الحول: السنة، لأنها تحول ای تمضی ... و هذه امرأة لا تضع الا تحاويل و لاتلد الا تحاويل»^۱.

د - «کاملین»

when younger than 20 years, breastfeed their infants for at least 6 months.

Benefits of Breastfeeding for the Mother

There is a tendency to assume the only infants and children benefit from breastfeeding, there are, however, positive effects of breastfeeding for the Mother.

Immediate Health Benefit

1. Prevention of Hemorrhage. women who breastfeed have uterine contractions similar to those stimulated by the administration of oxytocin.

(→Breastfeeding Handbook for Physician, American Academy of Pediatrics. Page,29-34) .

^۱ محی الدین الدرویش، اعراب القرآن و بیانه، ج ۱، ص ۳۰۳.

^۲ حرّ عاملی، وسائل الشیعه، کتاب النکاح، ج ۷، ص ۷۲۹.

سی ماه، بیست و یک ماه برای شیردهی می ماند.

رزق و کسوت به معروف

از نقاط قوت قانون گذاری، سیال، کلی و شفاف بودن آن است. در آیین اسلام اصل و چارچوب احکام، عموماً ثابت است، ولی متعلقات و موضوعات احکام شناور و مطابق ضرورت های زمانی و مکانی است؛ و داوری عرف غالب و عقلایی، براساس این آیه و آیات دیگر به رسمیت شناخته شده است.

هـ - «لا تضارّ والده...»

مدخول «لا»، چه از باب نکره در سیاق نفی و چه از باب نکره در سیاق نهی، در هر حال عموم را می رساند. حداقل براساس یافته های پزشکی نوین، کاربرد این باب و صیغه از ماده «ضرر» که بر مشارکت دلالت دارد، اعجاب انگیز است؛ زیرا بارها ثابت شده که ترک شیردهی مادر در ایام متعارف آن، هم به شیرخوار و هم به مادر، آسیب وارد می کند و نسبت به والدین هم، ضرر دو جانبه روانی و اقتصادی دارد. به نظر نویسنده، این از باب وحدت دالّ

(لاتضارّ) و تعدد مدلول است؛ یعنی اگر به صیغه مجهول قرائت شود، نهی از ضرر و زیان والدین به یکدیگر به سبب طفل است.^۱

و اگر به صیغه مبنی بر فاعل قرائت شود، نفی ضرر دو جانبه طفل و مادر است که اضرار مادر، ارادی و تحصیلی است، اما ضرر شیرخوار حصولی و قهری می باشد.

به نظر می رسد همین، یعنی وحدت دال و تعدد مدلول، از عجایب لفظی و معنوی قرآن است؛ یعنی کلام به گونه ای ادا شده که چند جانبه و چند لایه است.

نگارنده در بحث الفاظ، ذیل استعمال لفظ واحد در یک استعمال، آن هم در اکثر از معنای واحد، در کلام وحی منعی نمی بیند، بلکه حاکی از حکمت و عظمت کلام وحی است، اما در کلام بشری، قائل به نفی دلالت بر اکثر از معنای واحد در یک استعمال است، و این نوع تفصیل را در جایی ندیده است. وحدت دال و تعدد مدلول در کلام وحی، اعجاز معانی لایه لایه قرآن و وجوه مختلف و متنوعی است که به حد

۱. شیخ طبرسی، مجمع البیان، ج ۱-۲، ص ۵۸۷؛ فیض کاشانی، الصافی، ج ۱، ص ۲۶۱؛ راغب اصفهانی، المفردات، ص ۵۰۴.

بی شماری در تفاسیر شیعه و سنی، ذیل آیات متشابه وارد شده است؛ از باب نمونه مرحوم نراقی ذیل آیه ﴿اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَ الْأَرْضِ، مِثْلُ نُورِهِ كَمِثْلِ نُورِ فِيهَا مَصْبَاحٍ...﴾ (نور/۳۵) وجوه عدیده تفسیری را با اعجاب ذکر می کند که در ادامه به برخی از آن ها اشاره می شود:

«اولها... و هو انّ المراد من نوره، نبینا ﷺ، و علی هذا یكون نور السماوات بمعنی ذی نور السماوات...»

و ثانیها ... انّ المراد بنوره ما منح الله به عباده من القوى الخمس الدراکة للمحسوسات و الخیالیة التي یحفظ صور تلك المحسوسات لتعرضها علی القوة العقلیة متى شاءت، و النظریة التي تدرك الحقائق کلیة و المفکرة التي تؤلف المعقولات لیستنتج منها المطلوب، و القوة القدسیة التي تتجلی فیها لوائح الغیب و اسرار الملكوت المختصة بالكلمة المشار إليها بقوله تعالی ﴿ولكن جَعَلْنَاهُ نُورًا نُهْدَى بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا﴾ (شوری/۵۲).

و ثالثها .... و هو انّ المراد صورة العقلیة فی مراتبها ...

ورابعها، انّ المراد بالنور، هو الموجود، اذ حقیقة النور هو الظاهر بنفسه، المظهر لغيره و ما هو الظاهر

بنفسه و المظهر لجميع ما عداه لیس الا صرف الوجود و لذا یطلق علیه النور، و نور النور، و نور الانوار...».

و همین طور ادامه می دهد تا این که می نویسد: «وسابعها، ان المراد بنوره، القرآن، فشبهه بالمصباح و شبه قلب المؤمن بالزجاجة و صدره بالمشکوة».

فالمراد انّ مثل القرآن فی قلب المؤمن الکائن فی صدره کمثل مصباح فی زجاجة کائنة فی المشکوة و الزجاجة اعنی قلب المؤمن، کأنها کوكب دریّ و هذا المصباح یتوقّد من الشجرة المبارکة المحمدیة ﷺ التي لیست مخصوصة بشرق عالم الارواح و لاغرب عالم الاجسام بل هی جامعة بین النشأتین و یکاد زیت هذه الشجرة، اعنی الفیض الالهی المنبعث عنها، یضیء و لو لم تمسسه نار الجهل و نار فتنة المخالفین»^۱.

مرحوم شیخ طبرسی نیز جوهری را درباره آیه یاد شده ذکر می کند که به نمونه هایی از آن اشاره می شود:

﴿اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَ الْأَرْضِ﴾^۱ اختلاف فی معناه علی وجوه، احدها: الله هادی اهل السماوات و الارض الی ما فیہ من مصالحهم عن ابن عباس، و

^۱ محمد مهدی نراقی، مشکلات العلوم، ص ۲-۵.

الثانی: الله منور السماوات و الارض بالشمس و القمر و النجوم، عن الحسن و ابی عالیة و الضحاک، الثالث: مزین السماوات بالملائکة و مزین الارض بالانبياء و العلماء، عن أبی بن کعب و أنما ورد النور فی صفة الله تعالی، لان کل نفع و احسان و انعام منه»^۱.

در ادامه چندین وجه دیگر را نیز به طور مفصل ذکر می‌کند، همه وجوه نیز معانی رفیع و الایی هستند که از نظر نویسندگان نه تنها هیچ منافات و منافرتی با یکدیگر ندارند، بلکه همه می‌توانند مقاصد و لایه‌هایی از معانی و مدالیل مراد خداوند متعال باشند. سیاق آیه و متشابه بودن آن چنین مدعایی را می‌طلبد.

محمد بن ابی‌بکر رازی هم ذیل آیه یاد شده وجوه غریبی را ذکر می‌کند^۲.

بررسی سیاق اجزای آیه

۱- آیه با جمله اسمیه آغاز شده که در مقایسه با جمله فعلیه بیانگر نوعی تأکید است؛ زیرا رویه افتتاح کلام عرب، با جمله فعلیه است.

۲- با این که نفقه متعارف و مطابق با شأن زوجه، پیش‌تر از شیردادن او و برعهده زوج است (و علی المولود له رزقهن و کسوتهن)، اما نخست شیردهی مادر ذکر می‌شود و این حاکی از تقدم رتبی و اهمیت تغذیه طفل شیرخوار، از باب تقدیم ما حقه التأخیر می‌باشد.

۳- در جمله اسمیه جدای از آكد بودن آن نسبت به جمله فعلیه، تأکید دیگر این است که ذکر خبر و اراده انشاء نیز می‌باشد، یعنی باید مادر نوزاد خود را شیر دهد.

۴- از باب وحدت سیاق، این که رزق و کسوت بر والد و وارثان وی واجب گردیده و در این کسی اختلاف ندارد، از سوی دیگر باید ارضاع طفل از جانب مادر هم واجب باشد.

۵- عبارت تفسیری ﴿لا تکلف نفس إلاً وسعها﴾ از باب ذکر عام بعد از خاص (لزوم ارضاع) به دلالت لزوم بیّن بالمعنی الاعم، در یک قیاس شکل اول، می‌رساند که ارضاع مادر، صغرای تکلیف الزامی می‌تواند باشد.

۶- ترک شیردادن مادر به نوزاد، ضرر و زیان به طفل است و هر ضرر و زیان به ناحقی، ستم و عقلاً قبیح و شرعاً محظور است؛ پس شیر ندادن، عقلاً قبیح

۱. شیخ طبرسی، مجمع البیان، ج ۷-۸، ص ۱۴۲.

۲. محمد بن ابی‌بکر رازی، مسائل الرازی من غرائب آی التنزیل، ص ۲۴۰ و ۲۴۱.

و شرعاً ممنوع خواهد بود، این بالملازمه، وجوب ارضاع طفل از سوی مادر است.

۷- عبارت ﴿فَإِنْ ارَادَا فَصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا﴾ و نیز دنباله آیه حاکی از رخصت بودن (نه عزیمت بودن) واجب است؛ یعنی چنانچه مادر، در زمان شیر دادن دچار بیماری پر خطری شده، یا شرایط برای وی مناسب نباشد و عسر و حرج پدید آید، آن هم با مشورت از کارشناسان و رضایتمندی طرفین که یک فرایند عقلی و عقلایی است، می‌توانند از تغذیه جایگزین، آن هم با ترجیح اکید از طریق گرفتن دایه، مبادرت نمایند.

۸- در این آیه در دو جا، آن هم با عنایت از واژه «معروف» استفاده شده و این بیانگر اهمیتی است که عرف اگر نگوئیم در انشای برخی احکام مدخلیت دارد، به طور یقین در حد و مرز و کم و کیف موضوعات احکام نقش دارد و این خود به روز بودن اسلام را به اقتضای امصار و اعصار نشان می‌دهد. نویسنده در مقاله‌ای مستقل، حجیت عرف در پویایی فقاہت را اثبات کرده است.

۹- عبارت ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾، بیانگر دو تأکید

و در عین حال تهدید درباره تغذیه کودکان با شیر مادر است. اگر تغذیه با شیر مادر حداقل در شش ماه و ترجیحاً تا بیست و یک ماه که ترک آن ستم به طفل در روایات وارد شده واجب نبود، این همه تأکید و حتی تهدید معنی نداشت.

۱۰- از این آیه شریفه دو حکم ممتاز درباره ارضاع فهمیده می‌شود:

الف) وجوب، از باب تکلیفی که تحت هیچ شرایطی نباید ترک شود و آن هم، علاوه بر آغاز است که کمتر از یک هفته به طفل خورانده می‌شود، و در ادامه شش ماه و در نهایت بیست و یک ماه لازم است به نوزاد شیر داده شود.

ب) استحباب، بیش از بیست و یک ماه تا بیست و چهار ماه کامل، چنان که خداوند می‌فرماید: ﴿... لَمَنْ ارَادَ انْ يَتِمَّ الرِّضَاعَةَ﴾. برای تفصیل این استنباط می‌توان به کتاب نکاح وسائل الشیعه، احکام اولاد، از باب ۶۷ به بعد که چهل و یک حدیث در این باره آمده مراجعه کرد.

۱۱- ابراهیم السری ذیل آیه ﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ...﴾ می‌نویسد: «معنی الآیه، ای لترضع الوالدات اولادهن...».

یعنی جمله خبریه، ضمن این که

مفید انشاء است، امر به «ل» یا امر غایب هم هست که مفاد آن به طور حتم مورد نظر شارع مقدس می‌باشد.^۱

۱۲- در آیه ارضاع سه تاکید شکلی ادبی، دو تهدید در پایان آیه و دست کم سه تنبیه محتوایی وجود دارد که از الزام و اهمیت فوق العاده ارضاع طفل شیرخوار توسط مادر حکایت می‌کند.

۱۳- آیه به زنان مطلقه اختصاص ندارد، بلکه حکم عام شیردهی را می‌رساند. این مدعا به چند مؤید ذیل تأیید می‌شود:

الف) در اعراب «و» در ﴿والوالدات یرضعن...﴾ استیناف نیز لحاظ گردیده است.^۲

و اگر هم عطف لحاظ گردد، عطف مفرد به مفرد نیست، بلکه عطف جمله به جمله است و در این حالت عموماً اعراب یکسان اما معنی متفاوت خواهد بود؛ چرا که نفرموده «و المطلقات یرضعن اولادهن» بلکه فرموده ﴿والوالدات یرضعن اولادهن...﴾ ضمن این که و الوالدات برانگیزاننده جنبه عاطفی مادر نسبت به فرزند هم

هست، چون ام اعم از والده می‌باشد.^۳

ب) مفسر مدقق مرحوم فاضل مقداد سیوری آیه مذکور را مستقل از آیه پیشین آن تفسیر نموده و برای این آیه نسبت به آیه قبل ارتباطی قائل نیست و ذکر هم نکرده^۴ و قطب راوندی با صراحت می‌نویسد: «ولا التباس علی انها عامة»^۵ و جصاص هم عموم زوجات و مطلقات را ترجیح داده، می‌نویسد: «و قوله تعالی: رزقهن و کسوتهن بالمعروف، یقتضی وجوب النفقة و الکسوة لها فی حال الزوجية لشمول الآیة لسائر الوالدات من الزوجات و المطلقات»^۶.

ج) یکی از شیوه‌های قرآن در بیان مطالب، ذکر عام بعد از خاص است و نیز «ال» در الوالدات مفید استغراق جنس و به معنای کل والدات است که صرف تعاقب این آیه بعد از آیه مربوط به طلاق موجب نمی‌شود که ما از ظاهر لفظ که عموم استغراقی است دست برداریم.

۱۴- تراضی و تشاور از باب تفاعل، به معنای گفت‌وگوی هم‌زمان و دو

^۳. المیزان، ج ۲، ص ۲۳۹.

^۴. کنز العرفان فی فقه القرآن، ج ۲، ص ۲۳۱-۲۳۵.

^۵. فقه القرآن، ج ۲، ص ۱۱۹.

^۶. احکام القرآن، ج ۱، ص ۴۸۹.

^۱. ابراهیم السری، تهذیب معانی القرآن، ج ۱، ذیل آیه ارضاع.

^۲. اعراب القرآن، ج ۲، ص ۳۰۳.

به دو و خشنودی دو طرف است که مقتضی دو فاعل هم زمان می باشد و این می رساند که هیچ یک از والد یا والده نباید در کمیت و کیفیت و مصلحت شیردهی طفل، استبداد به خرج دهند و دیگری را از حق او محروم کنند.

نیز این را می رساند که والدین در تضمین پایه سلامت شیرخوار، متقابلاً هم حق و هم تکلیف دارند؛ صراحت ماده ۱۱۶۸ و مضمون مواد بعدی قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران نیز بیانگر همین مفهوم است.

حتی اگر شیر مادر به دلایل طبی یا روان شناختی چندان به حال طفل سودمند نباشد، یا شیردهی مادر موجب عسر و حرج غیر قابل تحمل برای او شود، براساس این بخش از آیه، باز هم در انتخاب مرضعه دیگر یا هر شیر جایگزین بهتر است والدین در یک مصلحت سنجی و تراضی، تصمیم سازی و تصمیم گیری نمایند.

۱۵- استفاده از صیغه های تسترضعوا و سلمتم به اقتضای معنای صرفی آن دو، می رساند که رضاعت و مرضعه از اهمیت، جایگاه و احترام خاصی برخوردار است و نیز لفظ «مولود له» به جای والد برانگیزاننده جهت عاطفی

والد می باشد و این که نصاب حولین کاملین در شیر دادن مد نظر خداوند است، بدون شک از اعجاز حکایت دارد، اما این که بشر از طریق پزشکی، روان پزشکی و روان شناسی آن هم به صورت تجربی این نصاب را احراز کرده باشد، نویسنده در منابع طبی مرتبط که در مقاله نیز از آن مراجع استفاده شده، چیزی در این باره نیافته است، ان شاء الله که در آینده به تجربه دقیق، حکمت این قضیه مبرهن گردد. در هر حال براساس آیه ﴿و حمله و فصاله ثلاثون شهراً﴾ جمع جبری دوران بارداری (اعم از شش ماه، هفت ماه و نه ماه) و شیردهی سی ماه خواهد بود؛ یعنی اگر دوران بارداری شش ماه بود، قهراً شیردهی ۲۴ ماه خواهد بود و اگر مدت بارداری نه ماه بود شیردهی ۲۱ ماه خواهد بود.

نتیجه گیری

از مجموع آنچه یاد شد، یعنی چند تهدید و چند تأکید پی در پی شکلی و محتوایی آیه ارضاع، تلقی برخی روایات باب از ستم به شیرخوار در صورت کوتاهی والدین به ویژه مادر نسبت به شیرخوار، و نیز عزم عمومی

سازمان جهانی بهداشت بر حیاتی بودن شیر مادر برای شیرخوار و بازدارندگی این اکسیر حیات اطفال از بسیاری بیماری‌های ماندگار و خطرناک حتی نسبت به مادران شیرده، از نگاه این نگارنده - برخلاف رأی مشهور فقهاء - شیردادن مادر به شیرخوار در مدت بیست و یک ماه، به حکم اولی، لازم و ضروری (نه مستحسن و مندوب) می‌باشد.

منابع

۱. ابراهیم السری، ابواسحاق، تهذیب معانی القرآن، تعلیق و تخریج عرفان بن سلیم، بیروت، المكتبة العصرية، ۱۴۲۷ق.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، قاهره، دار الحديث، ۱۴۲۳ق.
۳. ابومنصور، حسن بن زین الدین، معالم الدین و ملاذ المجتهدین، تهران، المكتبة العلمية الاسلامیه، ۱۳۶۳ش.
۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، تحقیق صفوان عدنان داوودی، قم، طلیعة النور، ۱۴۲۷ق.
۵. الجزری، محمد (ابن اثیر)، النهاية فی غریب الحدیث و الاثر، چاپ چهارم، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۶۷ش.
۶. خراسانی، محمد کاظم، کفایة الاصول، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۲۳ق.
۷. الدریش، محی الدین، اعراب القرآن و بیانه، چاپ دوم: نجف، مطبعة سلیمان زاده،

۱۴۲۸ق.

۸. رازی، محمد بن ابی‌بکر، مسائل الرازی من غرائب آی التنزیل، تهران، دفتر نشر کتاب، ۱۴۰۴ق.

۹. راهنمای حمایت از تغذیه با شیر مادر در بخش کودکان و نوزادان بیمارستانها، ترجمه سوسن سعدوندیان، چاپ اول: مشهد، نشر سخن گستر، ۱۳۸۷ش.

۱۰. صافی، محمود، الجدول فی اعراب القرآن و صرفه و بیانه، بیروت، دار الرشید، ۱۴۱۱ق.

۱۱. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات ناصرخسرو، ۱۴۱۸ق.

۱۲. حرّ عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، قم، منشورات ذوی القربی، ۱۳۸۷ش.

۱۳. العقیلى الهمدانی المصری، عبدالله بن عقیل، شرح ابن عقیل علی الفیة ابن مالک، تحقیق محمد محی‌الدین عبدالحمید، تهران، انتشارات ناصرخسرو، ۱۳۸۴ق.

۱۴. فیض کاشانی، محسن، تفسیر الصافی، چاپ سوم: تهران، مکتبه الصدر، ۱۴۱۵ق.

۱۵. مصطفی، ابراهیم و...، المعجم الوسیط، چاپ پنجم: تهران، مؤسسه الصادق، ۱۴۲۶ق.

۱۶. نادری، عزت الله و سیف نراقی، مریم، روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی، تهران، انتشارات بدر، ۱۳۷۵ش.

۱۷. نراقی، محمد مهدی، مشکلات العلوم، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۷ش.

18. Breastfeeding Handbook for Physician,
American Academy of Pediatrics.
Page,29-34.

